

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

**ՍԱՐԳԻՍ ՊԻԾԱԿԻ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԻՆՔՆԱՆԿԱՐԸ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ
ՀՄՐ 1930 ՁԵՌԱԳԻՐ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉՈՒՄ**

Կիրիլեան ԺԴ. դարի Աստուածաշունչ մատեանների պատկերազարդումների գործում մեծ դեր ունի Սարգիս Պիծակ մանրանկարիչը: 1319 թ. մինչև 1338 թ. ստեղծուած է մեզ յայտնի չորս կիրիլեան Աստուածաշնչեր պատկերազարդուած են հէնց Պիծակի ձեռքով, իսկ մի քանի աստուածաշնչեան ձեռագրեր վերագրուած են նկարչին: Միեւնոյն ծաղկողի վրձնին պատկանող մէկից աւելի նկարազարդ Աստուածաշնչերը¹ եւս մէկ անգամ փաստում են Սարգիս Պիծակ նկարչի բացառիկ տաղանդի եւ բեղմնաւոր գործունէութեան մասին (այս ժամանակաշրջանում նկարազարդ Աստուածաշնչերն այնքան տարածուած չէին, որքան Աւետարանները):

Միաձուլելով հայկական ազգային, ինչպէս նաեւ՝ արեւմտեան եւ արեւելեան քրիստոնէական արուեստի աւանդոյթները՝ Պիծակի ծաղկած Աստուածաշնչերը Յովհաննէս Արքանդեօր դպրոցի մշակած գեղարուեստական սկզբունքների շարունակողն են, սակայն աւելի հակուած դէպի բուն հայկական, հարթապատկերային-երկրաչափական ոճը: Նրանց քանակը մէկ նկարչի համար տպաւորիչ է, իսկ գեղարուեստական արժէքով նրանց կարող ենք դասել հայկական մանրանկարչութեան լաւագոյն օրինակների շարքը:

Այդ ձեռագրերն են՝ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան մատենադարանի ՀՄՐ 1508/1 (1319 թ.), Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանի Սրբոց Յակոբեանց վանքի ՀՄՐ 1930 (1323 թ., մասնակի), Երեւանի Մ. Մաշտոցի անուան Մատենադարանի² ՀՄՐ 2627 (1338 թ.), ինչպէս նաեւ նկարչին վերագրուող Ֆրեզնոյի (մասնաւոր հաւաքածոյ³) Աստուածաշնչերը:

Երուսաղէմի ՀՄՐ 1930 Աստուածաշնչի մանրանկարների ուսումնասիրութեան ժամանակ մեր ուշադրութիւնը գրաւեց 437բ էջի փոքր չափերի մարդկային կերպարը, որ պատկերուած էր Պօղոս Առաքեալի եւ նրա առջեւ ծնկի իջած ձեռագրի պատուիրատու Ստեփաննոս եպիսկոպոսի միջեւ (նկ. 1)⁴: Հոգեւորականի հագուստով ծնրադիր այս անձի դիմագծերը մեզ ծանօթ էին Սարգիս Պիծակի այլ ձեռագրերից եւ յիշեցնում էին նկարչի ինքնանկարները: Հետազօտութեան եւ համեմատութիւնների արդիւնքում մեզ պարզ դարձաւ, որ, ամենայն հաւանականութեամբ, մենք գործ ունենք նկարչի հե-

¹ Վստան եմք, որ նրանց թիւն աւելին է, եւ դեռ պարզուելու են Սարգիս Պիծակի ձեռքով նկարազարդուած նորայայտ Աստուածաշունչ մատեաններ:

² Յետ այսու՝ Վնտկ, Երսղմ, ՄՄ:

³ Ձեռագիրը Ֆրեզնոյում բնակուող տիկին Յակոբեանի սեփականութիւնն է եղել, այժմ նրա գտնուելու մասին յստակ տեղեկութիւններ չկան, իսկ լուսանկարները Ս. Տէր-Ներսէսեանին փոխանցել է Շիֆակոյի համալսարանի փոռֆեսոր Ուիլյուզբին, տե՛ս S. Der Nersessian, Manuscripts Arméniens Illustrés, des XIIe, XIIIe et XIVe siècles, de la Bibliothèque des pères Mekhitaristes de Venise, Paris, 1937, էջ 140:

⁴ Խորապէս շնորհակալ եմք Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարանին եւ Սբ. Թէոդորոս ձեռագրատան նախկին տեսուչ Ներսէս Արք. Ալոյեանին՝ Երսղմ. ՀՄՐ 1930 ձեռագրի որոշ մանրանկար էջեր մեզ ուղարկելու համար:

թական՝ թուով չորրորդ ինֆանկարի հետ: Մինչ այդ մեզ յայտնի էին Սարգիս Պիծակի երեք ինքնանկարներ նրա տարբեր ձեռագրերից: Ինքնանկարների նման քանակն արդեն բացառիկ երեւոյթ է տուեալ ժամանակաշրջանի ինչպէս հայ, այնպէս էլ ողջ միջնադարեան գրքարուեստում⁵, եւ, փաստօրէն, դրանց կարող է գումարուել եւս մէկը. դրանով Երուսաղէմի Աստուածաշունչն էլ աւելի մեծ հետաքրքրութիւն եւ կարեւորութիւն է ստանում:

Յատկանշական է, որ ԺԳ. դարի կիլիկեան ծաղկողներից գրեթէ ոչ մէկից ինքնանկար յայտնի չէ⁶, փոխարէնը՝ ԺԴ. դարից միեւնոյն նկարչից մեզ են հասել հաւանաբար միանգամից չորսը, ինչն իսկապէս ուշագրաւ եւ հազուագիւտ երեւոյթ է հայ եւ տուեալ ժամանակաշրջանի ողջ քրիստոնեայ արուեստում⁷:

Երուսաղէմի Հ^մր 1930 Աստուածաշունչն ընդօրինակուել է 1323 թ.՝ Գրիգոր քահանայի (երէց) ձեռքով՝ կիլիկեան Հայաստանի Սիւ մայրաքաղաքում, ծաղկողն է Սարգիս քահանան (Պիծակ): Ինչպէս նշուում է ձեռագրի յիշատակարանում (495բ1), ձեռագիրը գրուել է Ստեփաննոս եպիսկոպոսի հրամանով՝ «գիտնական րաբունույ եւ արհի (աշխարհի), առաջնորդի Սբ Ուխտին Անդրիասանց», Օշին թագաւորի որդի Լեւոն Ե. (Դ.) արքայի օրոք, ով դեռ «մանուկ է հասակաւ եւ կատարեալ իմաստութեամբ»⁸: Բազմիցս յիշատակուում է նաեւ Ստեփաննոսի աշակերտ եւ հոգեզաւակ Յոհաննէս (Յովհաննէս) քահանան⁹: Ձեռագրի վերջին ստացողն է Գրիգոր վարդապետը, ով 1636 թ. Երուսաղէմում գրուած յետագայի յիշատակարանի հեղինակն է¹⁰:

Աստուածաշունչն ամբողջական չէ, մասնակի է, իսկ մանրանկարների մի մասը գրաֆիկական է՝ գծանկարուած միայն կարմիրով՝ հաւանաբար պայմանաւորուած ծաղկողի ապրած խրթին ժամանակաշրջանով եւ դրանից բխող նկարչական պիտոյքների եւ ներկի սղութեամբ¹¹:

Ձեռագրի գեղարուեստական յարդարանքը սկսւում է Դաւթի Սաղմոսների գրքով (էջ 7ա), որի սկիզբը զարդարուած է խոշոր ուղղանկիւն կիսախորանով՝ ողջ էջի լայնքով եւ ներսից եռամաս կամարաձեւ կտրուածքով, առաջին տողը եւ «Ե» գլխա-

⁵ Արեւմտեան Եւրոպայում գրչի եւ մանրանկարչի ինֆանկարներ յայտնի են ումանական շրջանից՝ ԺԱ.-ԺԲ. դդ., սակայն դրանք այդքան էլ մեծամասն չեն: Հայ մանրանկարչութեան մէջ ինֆանկարը յայտնի է ԺԳ.-ԺԴ. դարերից: Պիծակից առաջ ինֆանկարներ են թողել Գլաձորում Թորոս Տարոնացին եւ Աւագը: Յետագայում ինֆանկարներ են տեսնում նաեւ Վասպուրականի դպրոցի մի շարք նկարիչների մօտ: Իսկ պատմական դիմանկարի ստեղծման աւանդոյթը խիստ զարգացած էր Կիլիկիայում դեռեւս ԺԲ.-ԺԳ. դարերից, պատմական դիմանկարներ են տեսնում Սկետայի, Հռոմիլայի, Յովհաննէս Արեւելքօր դպրոցի գրչութեան կենտրոններում, ապա Սարգիս Պիծակի ձեռագրերում, Վ. Ղազարեան, Ինֆանկարը հայ մանրանկարչութեան մէջ, «Գիտութիւն եւ տեխնիկա» ամսագիր, Երեւան, 1981, Հ^մր 9, էջ 32, S. Der Nersessian, Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia, Washington, D.C., 1993, Vol. I, p. 161, Լ. Ազարեան, Կիլիկեան մանրանկարչութիւնը XII-XIII դդ., Երեւան, 1964, էջ 77:

⁶ Լ. Չուգասեան, տե՛ս Վ. Ղազարեանի Սարգիս Պիծակ, Երեւան 1980 գրքի գրախօսականը, «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», Երեւան, 1981, Հ^մր 2, էջ 116:

⁷ Հարկ է նշել, որ հայ կերպարուեստում նկարիչների առաջին ինֆանկարներն են Սարգիս Փառչիկի (Փարչիկի) պատկերը Անիի Սբ. Փրկիչ եկեղեցում (ԺԳ. դ. սկիզբ) եւ Թորոս Սարկաւագի ինֆանկարը՝ 1311 թ. Աւետարանում (Ձեւեր Բիթի գրադարան, Հ^մր 559), տե՛ս նոյն տեղում, էջ 118, S. Der Nersessian, The Chester Beatty Library: a Catalogue of the Armenian Manuscripts, Dublin, 1958, p. 31-32, 184.

⁸ Ն. Եսս. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Հ. 2., Երուսաղէմ, 1972, էջ 437-438:

⁹ Ն. Եսս. Պողարեան, նշուած աշխ., էջ 438:

¹⁰ Տե՛ս նոյն տեղում:

¹¹ Վ. Ղազարեան, Սարգիս Պիծակ, Երեւան 1980, էջ 75:

տառը զարգագիր են, խոշոր, ամբողջը միայն գծանկարուած է կարմիրով, չներկուած: Կիսախորանի վերելում թռչուններն են՝ հաւատի աղբիւրի մօտ, իսկ աջ կողմում գեղեցիկ խոշոր լուսանցազարդ ենք տեսնում՝ պսակուած խաչով:

Դրան նախորդում է Սաղմոսներ նուագող Դաւիթ թագաւորի պատկերը (6բ, նկ. 2)՝ զարդարուն ճոխ կամարակապ շրջանակի մէջ, նստած գահին, թագով, ոտքերը դրուած բարձին, խոշոր չափերի՝ գրեթէ ողջ էջը զբաղեցնող, որից ներքեւ՝ շրջանակից դուրս, ծաղկողի գրած գեղեցիկ բանաստեղծական տողերն ենք կարդում: Տեսնում ենք փայլուն զարդանկարչական արուեստ, որը փոխանցում է արքայական հագուկապի ողջ շքեղութիւնը, իսկ կամարակապ շրջանակը սիւների վրայ խոյացող եռանաւ բազիլիկ է յիշեցնում, որտեղ՝ խորանի ներքոյ, պատկերուած է արքան, ով, ինչպէս գիտենք, Քրիստոսի հինկտակարանային նախատիպն է համարուում: Ցաւօք մանրանրկարը միայն գծանկարուած է կարմիրով եւ ներկուած չէ, սակայն պիծակեան նկարազարդումների գեղեցկագոյն օրինակներից է:

Աստուածաշնչում կան ինչպէս ողջ էջով արուած ներկուած եւ չներկուած, այնպէս էլ լուսանցքային գրաֆիկական հինկտակարանային եւ նորկտակարանային պատկերներ: Ճիշտ էջում Սողոմոնի Առակների գիրքն է, որ սկսւում է ուղղանկիւն փոքրիկ գըլխազարդով՝ վերելում թռչուններ, զարգագիր գլխատառով, իսկ լուսանցքում թագադիր Սողոմոն արքայի կիսանդրի պատկերն է՝ գեղեցիկ արքայական հագուստով, ձեռքին բացուած գալար, իսկ մարմինը ստորին հատուածում բուսական նախշի է վերածուած՝ յատկանիշ, որ բնորոշ է Սարգիս Պիծակի Աստուածաշնչերի պատկերազարդումներին:

Հինկտակարանային մարգարէները միանման են պատկերազարդութեամբ, սակայն տարբերում են որոշակի անհատական յատկանիշներով՝ դիմագծեր, մորուքի առկայութիւն կամ բացակայութիւն. եւս մէկ յատկանիշ, որ բնորոշ է Սարգսին: Բոլորը լուսանցքներում են, լուսապսակներով, մեծ մասամբ $\frac{3}{4}$ թեք դիրքերով, ինչպէս Ովսէն, Մովսէսը, Եսային եւ այլն:

Նոր կտակարանի յարդարանքը շքեղ է. մանրանկարները հիմնականում արդէն ներկուած են եւ հարուստ կիլիկեան մանրանկարչութեան վառ ու հնչեղ գոյներով, կենդանական աշխարհի եւ թռչունների բազմազանութեամբ եւ մարդկանց կերպարներով, օգտագործուած է առատ ոսկի, որ փայլուն համադրւում է կիլիկեան հարուստ ներկապնակի հետ:

Նոր կտակարանը բացւում է 279բ էջի Մատթէոս Աւետարանչի պատկերով: Մատթէոսը կանոնիկ պատկերազարդութիւն ունի, իսկ վերելում՝ երկնքից, երելում է Սարգիս Պիծակի ձեռագրերում գրեթէ կանոնիկ դարձած ներշնչանքի աղբիւրը՝ այստեղ հրեշտակի տեսքով¹², որն ամենեւին Աւետարանչի խորհրդանիշը չէ: 305բ-ում Մարկոս Աւետարանչի պատկերն է՝ իր Աւետարանից առաջ: Կրկին վերելից տեսնում ենք ներշնչանքի աղբիւր հանդիսացող հրեշտակի պատկերը: Մարկոսն իր Աւետարանը դրել է ծնկներին, վերջինս գեղեցիկ յարդարուած կազմով գրքի տեսքով է, որոնցից կիլիկեան նկարիչներն իրենց աչքի առաջ շատ ունէին, իսկ գրակալը ձկան տեսք ունի:

Նոյն կերպ ճոխ են Ղուկաս Աւետարանչին պատկերող մանրանկարը 324բ-ում եւ Պրոքորոսին իր Աւետարանը թելադրող Յովհաննէս Աւետարանչի պատկերը 352բ

¹² Ներշնչանքի աղբիւրի մասին տե՛ս Վ. Ղազարեան, Սիւծէտային մանրանկարը Կիլիկիայում, XIII դ. վերջ, XIV դ. սկիզբ, Երեւան, 1984, էջ 85-86, Վ. Ղազարեան, Սարգիս Պիծակ, էջ 42, S. Der Nersessian, Manuscripts Armeniens illustres des XIIe, XIIIe et XIVe siecles, p. 158:

էջում, այստեղ արդէն ներշնչման աղբիւրն են երկնքից իջնող Աստծոյ աջը եւ աղունիկի տեսքով Սուրբ Հոգին:

Առաւել հարուստ եւ շքեղ են անուանաթերթերը՝ լի բուսական նախշերով եւ ոլորազարդերով, վառ ու հնչեղ գոյներով, ծածկուած առատ ոսկով, լի մարդկային, կենդանական, թռչնային եւ խորհրդանշական պատկերների բազմազանութեամբ: Դրանք կիլիկեան փառահեղ մանրանկարչութեան նմոյշներ են:

Դրանցից կանդրադառնանք միայն մէկին՝ Ղուկասի Աւետարանի անուանաթերթին, որտեղ անշափ ինքնատիպ եւ հագուադէպ հանդիպող պատկերազրութիւն ենք տեսնում: Ծակատազարդի վրայ՝ աջ եւ ձախ կողմերում (325ա, նկ. 3), Տիրամօր եւ Յովհաննէս Մկրտչի կերպարներն են Բարեխօսութեան տեսարանում, իսկ նրանց միջեւ կենդանամարտի դրուագ է, որտեղ գառանը (Յիսուսի եւ քրիստոնեաների խորհրդանիշը) մի կողմից կտցահարում է արծիւը, իսկ միւս կողմից՝ յօշոտում առիւծը, ներքեւում երկու հանդարտ արածող գառնուկներ են: Անշափ ուշագրաւ պատկերազրութիւն է, որը ոչ միայն քրիստոնեաների հալածանքի խորհրդանիշն է, այլեւ, մեր կարծիքով, այս կերպ մանրանկարին արտայայտում է իր խիստ մտահոգութիւնը հայրենի երկրի եւ իր ժողովրդի ճակատագրի հանդէպ այն բարդ ու օրհասական ժամանակներում, որում ապրում էր. գառները քրիստոնեայ հայերն են, որ խաղաղ ապրում են իրենց երկրում, իսկ նրանց յօշոտող գազանները հաւանաբար երկու թշնամի ցեղերը՝ մամլուքները եւ սելճուկ-թուրքերը, ովքեր ասպատակում էին երկիրը եւ խաթարում կիլիկեան Հայաստանի անդորրը: Անշափ զգայական եւ արտայայտիչ մանրանկար է, որը, մեր կարծիքով, ցոյց է տալիս անուանի ծաղկողի սրտացաւութիւնը հայրենի երկրի ու ժողովրդի համար, բայց եւ միեւնոյն ժամանակ՝ նրա հաւատը դէպի վաղուայ օրը. հէնց դրա համար են բարեխօսում Աստուածամայրն ու Յովհաննէս Մկրտիչը:

Վերադառնալով խնդրոյ առարկայ մանրանկարին (նկ. 1)՝ նշենք, որ այն նախորդում է Պօղոսի թղթերին, որ սկսում են 438ա էջից եւ նոյնպէս նրբագեղ ու վարպետօրէն կատարուած յարդարանք ունեն: Պօղոս առաքեալի կերպարը Պիծակը միշտ առանձնակի խնամքով է պատկերում: Այստեղ այն լայն զարդարուն շրջանակի մէջ է, խոշոր չափերի, կանոնիկ պատկերազրութեամբ՝ ճաղատ, հասուն տարիքի տղամարդու կերպարով՝ երկար մորուքով, լուսապսակով, օրհնութեան ժեստ անող, իսկ նրա առջեւ, ինչպէս նշել էինք, ծնկի է իջած ձեռագրի պատուիրատու Ստեփաննոս եպիսկոպոսը: Վերջինս միջին տարիքի բարետես տղամարդու տեսքով է պատկերուած՝ եպիսկոպոսական հագուստով, թագով եւ եմփփորոնով, կլորաւուն կարճ մորուքով:

Այս մանրանկարը եւս պէտք է դասել հայ արուեստում պատուիրատուների դիմանկարների շարքին, որով այն աւելի մեծ հետաքրքրութիւն է ստանում: Մանրանկարը գրաֆիկական է, չներկուած, սակայն բարձրարուեստ եւ հմուտ նկարչի կատարած աշխատանք է, կիլիկեան մանրանկարչութեան վառ օրինակ, եւ եւս մէկ անգամ վկայում է ձեռագրի ծաղկողի՝ դիմանկարչութեան եւ զարդանկարչութեան մեծ վարպետ լինելու եւ պատկերուած անձանց յոյզերը ընթերցողին փոխանցելու կարողութեան մասին: Մանրանկարի խորքին ճարտարապետական շինութիւն է՝ քրիստոնէական եկեղեցու տեսքով:

Շրջանակի վրայ կարդում ենք Պօղոս առաքեալի, ձեռագրի պատուիրատուի, ինչպէս նաեւ գրչի եւ ծաղկողի անունները (437բ)՝

Սուրբ Պաւղոս եւ առաքեալ,

զտէր Ստեփաննոս առ քեզ ընկալ,

զի հոյժ սիրով ետ զսա գրեալ,

առ յիշատակ իւր մընալ.

Գրիգոր գրիչ է յանգ հանեալ,

Սարգիս ծաղկողն է զարդարեալ¹³:

Ընդ որում, ուշագրաւ է, որ իւրաքանչիւրի անունը գրուած է իր դիմանկարի անմիջապէս կողքին, այսպէս՝ Պօղոս առաքեալի անունը կարդում ենք անմիջապէս նրա գլխավերեւում, Ստեփաննոս եպիսկոպոսի անունը շրջանակի աջ կողմի սեան վրայ, որը հէնց իր կողքին է, իսկ ստորին հատուածում՝ խնդրոյ առարկայ դիմանկարից ներքեւ, կարդում ենք Սարգիս ծաղկողի անունը: Սա մի երեւոյթ է, որ բնորոշ է Սարգիս Պիծակի ձեռագրերին, երբ շրջանակի վրայ նկարիչը թողնում է պատկերուած անձանց անունները, նոյնը նա անում է նաեւ իր ինքնանկարներում (տե՛ս նկ. 1, նկ. 7): Այստեղից եւս պարզ է դառնում, որ պատկերուած անձը ոչ այլ ոք է, քան մեր նկարիչը:

Պիծակն իրեն պատկերել է Պօղոս առաքեալի եւ Ստեփաննոս եպիսկոպոսի միջեւ՝ մանրանկարի ստորին հատուածում, բոլորից փոքր, նուաստ, գրեթէ աննշմարելի (հաւանաբար վերջում է որոշել աւելացնել իրեն, տե՛ս նկ. 4): Նա ծնկի է իջած Պօղոս առաքեալի առջեւում՝ աղօթողի դիրքով, քահանայական հագուստով, թիկնոցով եւ բըրգաձեւ (կամ սրածեւ) վեղարով, միջին տարիքի է, կլոր մորուքով: Անշափ բարի, համեստ պատկեր է, որի դիմագծերը մեզ յիշեցնում են պիծակեան միւս ինքնանկարները նրա տարբեր ձեռագրերից (տե՛ս նկ. 5):

Ըստ Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի ձեռագրերի ցանկի կազմող Նորայր Արք. Պօղարեանի՝ պատկերուածը պատուիրատուի աշակերտ Յոհաննէս քահանան է¹⁴, ում անունը գրիչը բազմիցս խնդրում է յիշել յետագայում Ստեփաննոս եպիսկոպոսի անուան հետ միասին¹⁵: Սակայն, մեր կարծիքով, Յոհաննէս քահանան պէտք է պատկերուած լիներ շատ աւելի երիտասարդ, իսկ այստեղ նա նոյն տարիքի է, ինչ Ստեփաննոս եպիսկոպոսը, եթէ ոչ աւելի հասուն:

Հետաքրքիր են Սարգիս Պիծակի ինքնանկարների դիմագծերը. բոլոր ձեռագրերում տեսնում ենք նոյն խոշոր աչքերը՝ վար իջնող կոպերով եւ սրածայր պոչիկով, ուղիղ քիթը, որի վերեւում ունքերն իրար են հասնում, դէպի վար իջնող բեղերը, վարդագոյն շրթունքները, երկսայր կամ ալիքաւոր կլորաւուն մորուքը: Վերջին երկու ինքնանկարներում Պիծակն արդէն իրեն պատկերում է հասուն տարիքի, ալեհեր, լատինական միջավայրից վերցուած բերետանման գլխարկով, որը, հաւանաբար, ԺԴ դարում տարածուած էր Կիլիկիայի հայերի հագուկապում (նկ. 5, 7):

Այսպիսով՝ Սարգիս Պիծակի ինքնանկարի օգտին է խօսում մեր կերպարի բաւական հասուն տարիքը, դիմագծերի նմանութիւնը Պիծակի միւս ինքնանկարների հետ եւ շրջանակի վրայ՝ պատկերի հէնց ներքեւում թողած Սարգիս ծաղկողին յիշատակող գրութիւնը՝ «Սարգիս ծաղկողն է զարդարեալ», մինչդեռ այստեղ բացակայում է Յոհաննէսին վերաբերող որեւէ յիշատակութիւն:

¹³ Ն. Եպս Պօղարեան, նշուած աշխ., էջ 438:

¹⁴ Տե՛ս Ն. Եպս. Պօղարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հատոր 2., էջ 437, որտեղ մանրանկարն անուանում է «Յոհաննէս փահանայ»:

¹⁵ Տե՛ս ձեռագրի յիշատակարան, էջ 173ա2, 236ա1, 495բ1:

Ուստի կասկած չի մնում, որ այստեղ մենք գործ ունենք հենց Սարգիս Պիծակ նկարչի հերթական՝ թուով չորրորդ նորայայտ ինֆանկարի հետ: Ընդ որում յալեւնք, որ ժամանակագրական առումով այն ամենավաղ թուագրուողն է նկարչից պահպանուած բոլոր ինֆանկարների մէջ, եւ դրանով այն առաւել մեծ արժէք է ստանում:

Սարգիս Պիծակի միւս ինքնանկարները մեզ յայտնի են նրա հետեւեալ ձեռագրերից՝ Վենետիկի 1331 թ. Հ^մ 97/16 Աւետարանից, Մատենադարանի 1338 թ. Հ^մ 2627 Աստուածաշնչից եւ Դուբլինի Չեսթեր Բիթի գրադարանի 1343 թ. Հ^մ 614 Աւետարանից¹⁶:

Վենետիկի Հ^մ97/16 ձեռագիրն առանձնակի ուշադրութեան է արժանի, այն բազմաթիւ տեսակէտերի բախում է առաջացրել, եւ յաճախ շփոթութիւն է եղել նկարչի ինքնանկարի հարցի շուրջ. մենք կը փորձենք յստակութիւն մտցնել այստեղ եւս:

Խնդիրն առաջացել է այն պատճառով, որ ծաղկողն այս ձեռագրում միանգամից երկու դիմանկար է թողել երկու տարբեր թերթերում՝ «Սարգիս» եւ «Սարգիս աբեղ(այ)» մակագրութիւններով՝ առաջինը Դուկաս Աւետարանչի (193բ), երկրորդը Մատթէոս Աւետարանչի (19բ) առջեւ ծնկի իջած (նկ. 6): Ուսումնասիրողները դրանք երբեմն խառնել են, եւ որպէս Պիծակի ինքնանկար ներկայացրել ձեռագրի պատուիրատուի՝ Սարգսի դիմանկարը (193բ)¹⁷:

Ակնյայտ է, որ երկու դիմանկարներից մէկում ձեռագրի պատուիրատու Սարգիս քահանան է. նա պատկերուած է ծնրադիր՝ Դուկաս Աւետարանչի առջեւ, լուսապսակով, թիկնոցով եւ հրէական տոնգուրով (193բ): Պիծակն իրեն երբեք լուսապսակով եւ տոնգուրով չի պատկերում, փոխարէնը՝ Մատթէոս Աւետարանչի առջեւ հոգեւորականի հագուստով եւ սեւ վեղարով ծնրադիր անձը կրկնում է նոյն այն դիմագծերը, որ մեզ ծանօթ են վերոնշեալ միւս ձեռագրերի պիծակեան ինքնանկարներից: Այստեղ կարգում ենք նաեւ գրութիւն՝ «Սարգիս աբեղ(այ)» (19բ):

Կրկնակիայում լայն տարածում ունէին ձեռագրերի պատուիրատուների դիմանկարները՝ որեւէ Սրբի առջեւ ծնրադիր պատկերուող, եւ երբեմն նրանք կարող էին լինել լուսապսակով՝ այդպիսով պատուի արժանանալով. այդ դէպքերից էր արքայական ընտանիքին պատկանելը, հանգուցեալ լինելը եւ այլն¹⁸: Նման օրինակ ենք տեսնում նաեւ Երուսաղէմում պահուող Պիծակի մէկ այլ՝ 1332 թ. նկարազարդուած Հ^մ 2649 Աւետարանում, որտեղ՝ 162բ էջում, Դուկաս Աւետարանչի առջեւ ծնկի իջած, պատկերուած է ձեռագրի պատուիրատու Գրիգոր քահանան՝ նմանատիպ հագուստով, թիկնոցով եւ լուսապսակով, ինչ Վենետիկի ձեռագրի մանրանկարում (նկ. 8)¹⁹: Կրկնում են նոյնիսկ

¹⁶ S. Der Nersessian, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia*, p. 161., Վ. Ղազարեան, *Ինֆանկարը հայ մանրանկարչութեան մէջ*, «Գիտութիւն եւ տեխնիկա», էջ 32: Վստահ ենք, որ Սարգիս Պիծակի ինֆանկարների շարքը դեռ համալրուելու է նրա վրձնի պատկանող նորանոր ձեռագրերի ի յայտ գալուն գուգահետ:

¹⁷ Ք. Մուրաֆյանն իր աշխատութեան մէջ նշում է, որ իսկապէս դիմանկարներից մէկը պատուիրատու Սարգսին է, սակայն շփոթում է նրանց տեղերը, տե՛ս C. Mutařian, *L'Arménie du Levant, XIe-XIVe siècle*, T. II, Paris, 2012, նկ. 201, 202: Սիրարփի Տէր-Ներսէսեանը *Manuscripts Arméniens illustres des XIIe, XIIIe et XIVe siècles* աշխատութեան մէջ յստակօրէն տարբերակում է Պիծակի եւ պատուիրատու Սարգսի դիմանկարները, սակայն յետագայում ընկնում կասկածների մէջ, տե՛ս S. Der Nersessian, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia*, էջ 161, մեր՝ Ռ. Քէշիշեան, «Սարգիս Պիծակի մի մանրանկար Ս. Դիոնիսոսի վանքի յունարէն ձեռագրում» (էջմիածին, 2., 2015, էջ 83-90) յօդուածում մենք կարծիք էինք յայտնել, որ երկու դիմանկարներն էլ Սարգիս Պիծակի ինֆանկարներ են (տե՛ս էջ 86), սակայն այժմ մենք հերքում ենք այդ տեսակէտը:

¹⁸ S. Der Nersessian, *Manuscripts Arméniens illustres des XIIe, XIIIe et XIVe siècles*, p. 160.

¹⁹ Տե՛ս նոյն տեղում:

պատուիրատուների մորուքի ձեւերը, դիմագծերը, ձեռքերի դիրքը եւ այլն:

Այսպիսով, կասկած չի մնում, որ Վենետիկի ձեռագրի 193բ էջի դիմանկարը հենց ձեռագրի պատուիրատու Սարգիս քահանայի եւ ոչ թէ ծաղկող Սարգիս Պիծակի դիմանկարն է, ինչպէս երբեմն կարող ենք հանդիպել գրականութեան մէջ:

Պատուիրատուների դիմանկարները կրկնկապում կարելի է բաժանել հետեւեալ խմբերի՝ ա. պարզ դիմանկար, բ. պատուիրատուն որեւէ Սրբի առջեւ (սովորաբար պատուիրատուն քահանայի հագուստով է, ծնկի իջած, ինչպէս Վենետիկի ձեռագրում), գ. եւս մէկ դիմանկարի տարբերակ է պատուիրատուի դիմանկարի ներմուծումը տէրունական շարքի որեւէ մանրանկարի մէջ, որի վառ օրինակն է Մարիոն թագուհու դիմանկարը՝ Սարգիս Պիծակի Երսղմ Հ^մ 1973 ձեռագրի «Խաչից իջեցումը» մանրանկարում²⁰:

Սիրարփի Տէր-Ներսէսեանը Վենետիկում պահուող ձեռագրերին նուիրուած իր հատորում յատակ տարբերակում է Հ^մ 97/16 ձեռագրի պատուիրատուի եւ ծաղկողի դիմանկարները՝ շեշտելով 193բ-ում լուսապսակի առկայութեան փաստը²¹, սակայն յետագայում՝ կրկնեան մանրանկարչութեանը նուիրուած իր աշխատութեան մէջ, նա կարծես ընկնում է կասկածների մէջ եւ պատուիրատուին պատկերող դիմանկարը եւս առաջարկում համարել Սարգիս Պիծակի ինքնանկար²²: Տէր-Ներսէսեանի մտահոգութիւնը պայմանաւորուած էր 19բ էջի ինքնանկարի տակ թողնուած «Սարգիս արեղ(այ)» մակագրութեամբ, որով Պիծակը երբեք չէր ստորագրում:

Եւ իսկապէս, ինչպէս յայտնի է, Սարգիս Պիծակը մակագրում էր իր մանրանկարները «Սարգիս քահանայ» կամ «Սարգիս երէց» անուններով, նա եղել է ամուսնացեալ քահանայ, իսկ իր ծաղկած 1336 թ. ՄՄ 5786 Արքունական Աւետարանի յիշատակարանից իմանում ենք իր կնոջ անունը՝ Զալտուն: Հետաքրքրական է, որ նոյն ձեռագրում ծաղկողը յիշատակում է նաեւ իր աներոջն ու զոքանչին՝

Եւ ամուսնոյն իմ Զալտունի

Երկեալն աւրհնէ աստուածունի...

Եւ աներոջն իմ Յովսէփի

Եւ զոքանչին Թեֆանի...²³:

Դա նշանակում է, որ 1336 թ. նա ամուսնացած է եղել եւ եղել է քահանայ: Սակայն մինչ այդ տեսնում ենք, որ Երուսաղէմի 1323 թ. եւ Վենետիկի 1331 թ. ձեռագրերի ինքնանկարներում Պիծակը կրում է արեղայական սեւ հագուստ եւ բրգաձեւ վզդար, իսկ Վենետիկի ձեռագրի 19բ էջում՝ Մատթէոսի նկարի պատուանդանի ստորին հատուածում, նա իրեն անուանում է «արեղայ»: Շրջանակից դուրս կարդում ենք ծաղկողի՝ ոսկեգիր բանաստեղծական տողերով յիշատակարանը՝ «Եւ յիս նայեա ողորմութեան, եւ զծաղկաւղըս անպիտան, յաղաւթս ձեր առնէք արժան, հանուր սեռիւք եւ ծննդեան:

²⁰ Տե՛ս նոյն տեղում:

²¹ S. Der Nersessian, Manuscripts Armeniens illustres, p. 159.

²² S. Der Nersessian, Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia, Vol. II, ill. 653, p. 161.

²³ ՄՄ 5786 ձեռագրի յիշատակարան, 340ա էջ, տե՛ս ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, կազմ.՝ Լ. Խաչիկեան, Երեւան, 1950 թ., էջ 284:

Սարգիս արեղ...»²⁴։

Ուշագրավ է, որ նույն ձեռագրի 193բ էջում՝ Ղուկաս Աւետարանչի մանրանկարի շրջանակից դուրս, ծաղկողը ոսկե տառերով թողել է եւս մէկ յիշատակութիւն, որտեղ կարդում ենք արդէն հետեւեալ տողերը՝ «ՁՍարգիս քահանայ զծաղկաւոյ սուրբ աւետարանիս եւ զծնւ. յիշէ» (նկ. 6)։

Այսինքն, ծաղկողը իրեն կոչում է ինչպէս արեղայ, այնպէս էլ քահանայ²⁵։ Ընդ որում, կասկած չի յարուցում, որ ե՛ւ Սարգիս արեղայի, ե՛ւ Սարգիս քահանայի մասին յիշատակութիւնները ձեռագրի 19բ եւ 193բ էջերում պատկանում են Պիծակին, միեւնոյն գրչի ձեռագիրն է, միեւնոյն ժամանակ գրուած։ Ղեւոնդ Ալիշանի մօտ նույնպէս Սարգիս Պիծակի մասին կարդում ենք՝ «Սարգիս քահանայ կամ արեղայ»²⁶։

Հետաքրքրական է, որ Վենետիկի ձեռագրից աւելի վաղ նկարագրողուած 1320 թ. «Ութ մանրանկարիչների Աւետարանում» (ՄՄ 7651) ձեռագրի պատուիրատուն Պիծակին անուանում է քահանայ եւ ոչ թէ արեղայ²⁷։ Յետագայում, ինչպէս գիտենք, Սարգիս Պիծակը ստացել է աւագ քահանայի՝ երէցի կոչում, ինչպէս յիշատակուած է 1338 թ. Աստուածաշնչում։

Ինչպէս կարդում ենք Վարդան Հացունու յօդուածում²⁸՝ քահանայութիւնը եկեղեցական պաշտօնի ընդհանուր կոչումն է, որն իր ստորաբաժանումներն ունի՝ եպիսկոպոսութիւն, երիցութիւն, քահանայութիւն, սարկաւագութիւն եւ այլն, այսինքն՝ հոգեւորական աստիճան կրող այս բոլոր անձինք կարող են կոչուել նաեւ քահանաներ²⁹։ Ուստի հնարաւոր է, որ Պիծակը, դեռեւս ամուսնացեալ չլինելով, վաղ շրջանում իրեն անուաներ նաեւ արեղայ, իսկ յետագայում արդէն՝ միայն քահանայ։

Այսպիսով, կարծում ենք, հիմնաւորուած չեն Ս. Տէր-Ներսէսեանի այն կասկածները, ըստ որոնց՝ արեղայ կոչուելու պատճառով Վենետիկի ձեռագրի մանրանկարը չի կարող լինել Սարգիս Պիծակի ինքնանկարը։ Հաշուի առնելով ողջ վերոշարադրեալը, ինչպէս նաեւ պատկերագրական եւ ոճական ընդհանրութիւնները՝ մեզ համար կասկածներ չեն մնում, որ 19բ էջում Մատթէոս Աւետարանչի առջեւ պատկերուած Սարգիս արեղան հէնց Սարգիս Պիծակն է։ Ընդ որում, Երուսաղէմի Աստուածաշնչի նորայայտ ինքնանկարից յետոյ ժամանակագրական առումով սա նրա երկրորդն ինքնանկարն է։

Յիշատակման է արժանի այն, որ Պիծակը միշտ առանձնապատուկ յարգանքի եւ պատուի է արժանացել եկեղեցու կողմից՝ կատարելով տարբեր աստիճանի հոգեւորականների պատուերներ, որոնցից յատկապէս յատկանշական է 1338 թ. ՄՄ 2627 Աստուածաշունչը՝ ընդօրինակուած Յակոբ կաթողիկոսի պատուերով, ում դիմանկարի կողքին էլ Պիծակը գրել է իր ինքնանկարը՝ արդէն աւագ քահանայի (երէց) հագուկապով³⁰ (422բ էջ, նկ. 7)։ Ակնհերեւ է, որ ծաղկողն այնքան պատիւ է ունեցել, որ իրեն

²⁴ Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Ս. Ղազար, կազմ.՝ Հ. Բ. Վ. Սարգիսեան, Հ. Ա., 1914 թ., էջ 431-438։

²⁵ Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, էջ 438։

²⁶ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, Սր. Ղազար, 1885, էջ 235։

²⁷ Ժ.Դ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, էջ 162-163։

²⁸ Վ. Հացունի, «Հայ Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ունեցած են միշտ», Բազմավեպ հանդ. ամս., հ. ԿԴ., Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1906 թ., էջ 157։

²⁹ Տե՛ս նոյն տեղում։

³⁰ Այս ինքնանկարում պարզորոշ զգացում է ռոմանական ձեռագրերի ազդեցութիւնը, տե՛ս Վ. Ղազարեան, Ինքնանկարը հայ մանրանկարչութեան մէջ, էջ 32։

պատկերել է միեւնոյն մանրանկարում կաթողիկոսի կողքին՝ արդէն փոքր-ինչ աւելի մեծ չափերի, քան Երուսաղէմի Աստուածաշնչում: Նոյն հագուստն ու գլխարկն ենք տեսնում աւելի ուշ՝ 1343 թ. նկարազարդուած Դուբլինի Չեսթեր Բիթի գրադարանի Աւետարանի ինքնանկարում՝ կրկին ձեռագրի պատուիրատուի՝ Տիրացուի հետ նոյն մանրանկարում (13բ, նկ. 5):

Ուշագրաւ է, որ հետզհետէ նկարիչը սկսում է աւելի մեծ չափերի անել իր ինքնանկարները. ամենավաղ թուագրուող Երուսաղէմի 1323 թ. Աստուածաշնչի ինքնանկարն ամենափոքրն է, իսկ ամենամեծը 1343 թ. Դուբլինում պահուող ձեռագրում է, որտեղ ծաղկողն արդէն չափերով հաւասարուում է ձեռագրի պատուիրատուին: Կարծում ենք՝ տարիներով վաստակած անունը, յարգանքը եւ պատկառելի տարիքը նկարչին արդէն թոյլ էին տալիս իրեն պատկերել ձեռագրերի պատուիրատուների հետ հաւասար՝ նոյն դիրքերում:

Ինչպէս տեսնում ենք, Պիծակը ոչ միայն ինքնանկարի, այլեւ պատուիրատուների դիմանկարների մեծ վարպետ է: Միայն իր նկարազարդած ձեռագրերից առայժմ մեզ յայտնի են գրեթէ մէկ տասնեակի հասնող պատուիրատուների դիմանկարներ, դրանք են՝ Վենետիկում պահուող Հ^{մր} 107 Անտիոքի օրինագրքի պատուիրատու Լեւոն Ե. (Դ.) արքայի պատկերը, 1346 թ. Երուսաղէմի Հ^{մր} 1973 Աւետարանի Մարիուն թագուհու դիմանկարը՝ «Խաչից իջեցումը» տեսարանում, ՄՄ 2627 Աստուածաշնչի պատուիրատու Յակոբ կաթողիկոսի դիմանկարը, Բրիտանական գրադարանի Or. 13804 ձեռագրում Յովհաննէս պատուիրատուի դիմանկարը՝ ծնկի իջած Տիրամօր եւ Մանուկ Յիսուսի առջեւ, 1342 թ. Չեսթեր Բիթի գրադարանի Հ^{մր} 614 ձեռագրի պատուիրատու Տիրացուի դիմանկարը՝ ծնկի իջած Քրիստոսի առջեւ, Երուսաղէմի Հ^{մր} 1930 Աստուածաշնչի պատուիրատու Ստեփաննոս եպիսկոպոսի դիմանկարը, 1332 թ. Երուսաղէմի Հ^{մր} 2649 Աւետարանի պատուիրատու Գրիգոր քահանայի եւ Վենետիկի Հ^{մր} 97/16 Աւետարանի պատուիրատու Սարգիս քահանայի դիմանկարները: Սա կրկին բացառիկ երեւոյթ է, որ եւս մէկ անգամ շեշտում է Սարգիս Պիծակ նկարչի ունեցած ուրոյն տեղը հայկական մանրանկարչութեան մէջ եւ ողջ միջնադարեան արուեստում, ինչպէս նաեւ ազգագրական եւ պատմագրական հարուստ նիւթ է հետազօտողների համար:

Պիծակը պատուներն էր ստանում ոչ միայն թագաւորական ընտանիքի անդամներից, բարձրաստիճան հոգեւորականներից եւ ազնուականներից, այլեւ իր աստիճանն ունեցող քահանաներից³¹: Սարգիս Պիծակի ձեռագրերում նաեւ պատմական այլ անձանց դիմանկարներ ենք տեսնում, ինչպէս օրինակ՝ ՄՄ 9554 1337 թ. Մանրուսմունքի անուանաթերթի վրայ զետեղուած եւ մեծ արժէք ներկայացնող Ներսէս Շնորհալու դիմանկարը³², Մարիուն թագուհու դուստր Ֆիմի արքայադստեր ենթադրուող երկու դիմանկարները 1346 թ. Երուսաղէմի Հ^{մր} 1973 ձեռագրի 8բ եւ 114ա թերթերում³³ եւ այլն:

Այսպիսով, Երուսաղէմի 1323 թ. Հ^{մր} 1930 Աստուածաշնչի 437բ էջի դիմանկարի եւ Սարգիս Պիծակի միւս ձեռագրերից պահպանուած ինքնանկարների համեմատութեան արդիւնքում մեզ պարզ դարձաւ, որ այստեղ մենք գործ ունենք կիլիկեան հռչակաւոր ծաղկողի թուով չորրորդ նորայայտ ինքնանկարի հետ: Մինչ այս իր երեք ինքնանկարներով նա արդէն յայտնի էր որպէս առաւել շատ ինքնանկարներ թողած միջնադարեան հայ ծաղկողներից մէկը:

³¹ Վ. Ղազարեան, Սարգիս Պիծակ, էջ 10:

³² Նոյն տեղում, էջ 58:

³³ S. Der Nersessian, Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia, p.146.

Առաւել ուշագրաւ է այն, որ Երուսաղէմի Աստուածաշնչի Սարգիս Պիծակի ինքնանկարը ժամանակագրական առումով մեզ յայտնի ամենավաղ թուագրուողն է (այսպէս՝ ա. 1323 թ. Երուսաղէմի Հմր 1930 Աստուածաշունչ՝ էջ 437բ, բ. 1331 թ. Վենետիկի Հմր 97/16 Աւետարան՝ 193բ, գ. 1338 թ. ՄՄ 2627 Աստուածաշունչ՝ 422բ, եւ դ. 1343 թ. Դուբլինի Չեսթեր Բիթիի Հմր 614 Աւետարան՝ 13բ), եւ դրանով եւս մեր ձեռագիրը բացառիկ արժէք ու կարեւորութիւն է ստանում:

Սարգիս Պիծակի ձեռագրերում հանդիպող գրեթէ տասնեակի հասնող պատուիրատուների դիմանկարների եւ պատմական անձանց՝ այդ թւում թագաւորների, թագուհիների, ազնուականների եւ կաթողիկոսների դիմանկարների նման առատութիւնը կիլիկեան հռչակաւոր նկարչի բեղմնաւոր գործունէութեան եւ բացառիկ տաղանդի մասին են վկայում:

Գնահատանքի է արժանի այն, որ Սարգիս Պիծակն իր ընդօրինակած եւ ծաղկած գրեթէ բոլոր ձեռագրերը ստորագրում է՝ յաւերժացնելով իր անունը, եւ ի հարկէ թողնում է իր ինքնանկարները, ինչը նոր երեւոյթ էր կիլիկեան գրքարուեստում եւ ոչ յաճախ հանդիպող երեւոյթ տուեալ ժամանակաշրջանի հայ ծաղկողների մօտ: Ուշագրաւ է, որ Պիծակն իրեն պատկերել է բոլոր տարիքներում՝ մի քանի տարին մէկ՝ երիտասարդ, միջին եւ ծեր հասակներում՝ փոխանցելով իւրաքանչիւր տարիքին բնորոշ անհատական յատկանիշները՝ արտաքին տեսքի փոփոխութիւնից մինչեւ հագուկապ: Դա մի հազուագիւտ երեւոյթ է հայկական միջնադարում, որ կրկին խօսում է Սարգիս Պիծակ նկարչի վառ անհատականութեան եւ ինքնատիպութեան մասին:

Նկ. 1 1930_437բ, Պօղոս Առաքեալ եւ Սաեփաննոս Եպիսկոպոս

Նկ. 2 Երուսաղէմ 1930_6բ, Դաիթ թագաւոր

Նկ. 3 Երուսաղեմ 1930_325ա, Դուկասի Ա.
անուանաբերը

Նկ. 4 Երուսաղեմ 1930, 437բ, Սարգիս Պիծակի նորայայտ
ինքնանկարը

Նկ. 5 Սարգիս Պիծակի չորս
ինքնանկարները

Նկ. 6 Վենետիկի Հմր 97_16, Սարգիս Պիծակ ծաղկող՝ 19բ և Սարգիս
Բահանայ՝ պատուիրատուն՝ 193բ

Նկ. 7 ՄՄ 2627-422թ, Սարգիս Պիծակի ինֆանկարը:

Նկ. 8 Երուսաղեմի Հմր 2649 Գրիգոր Բահանայ եւ Վենետիկի Հմր 97_16 Սարգիս Բահանայ:

ՈՎՍԱՆՆԱ ՔԷՇԻՇԵԱՆ

Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի աւագ գիտաշխատող, ասպիրանտ

